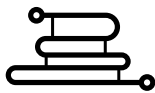

Biblioteka
INCUS

TIM press

Biblioteka
INCUS

Zlatko Miliša
Odabrane teme iz kritičke pedagogije

Nakladnik
TIM press d.o.o., Zagreb
tim.press@tim-press.hr
www.tim-press.hr

Za nakladnika
Dijana Bahtijari

Urednik
Hašim Bahtijari

Recenzenti
prof. dr. Mirko Lukaš
prof. dr. Smiljana Zrilić

Lektorica
Zdenka Krilčić

Grafičko oblikovanje
TIM press

Tisak
Kika-graf d.o.o.

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001174978

ISBN 978-953-369-023-0

© TIM press, 2023.
Sva prava pridržana.

Zlatko Miliša

Odabrane teme iz kritičke pedagogije

Zagreb, 2023.

SADRŽAJ

1. Umjesto uvoda: Važnost kritičkog mišljenja	7
2. Kriza identiteta: Tko sam ja?!	27
3. Mit o objektivnom znanju: Čovjek je (primarno) biće vjere i opire se pozitivističkim tumačenjima	37
4. Kojemu tipu ličnosti pripadamo, a koje tipove prepoznajemo u drugima?	47
5. Je li prijateljstvo postalo mit?	61
6. Pogubne implikacije izreke „svaka ptica svome jatuu“: Čovjek nije društveno biće	67
7. Načini porobljavanja – „koraci do prokletstva“	81
8. Moć novca, banke kao socijalne bombe i primjeri oslobađanja od dužničkog ropstva	93
9. Koronavirus kao upozorenje o opasnostima podjela	101
10. Interdisciplinarni pristup fenomenu vrijednosti	109
11. Kriza odgoja kriza je vrednota	117
12. Osobne i društvene krize i traume su važan izvor iskustva: Suodnos misli i emocija	123
13. Opasnosti radikalnoga moralnog relativizma	135
14. Sociopedagoški aspekti stigmatiziranja djece i mladih	143
15. Suprotstavljeni pristupi u analizama rada i volontiranja	149
16. Odgojna vrijednost rada i profesionalni izbor	157

17. Aktualnosti, različitosti i poveznice između stilova odgoja	171
18. Kriza autoriteta	183
19. Tko, što i kako (se) potiče nasilje?	193
20. Odgoj kao učinkovita obrana od medijskih manipulacija	205
21. Nasilje postaje zabava	219
22. Antidruštvenost tzv. društvenih mreža	227
23. Problemi i prioriteti u odgoju i obrazovanju: Kritika Bolonjskog procesa studiranja	235
24. Živimo s lažima i ovisnostima, a spremni smo etiketirati druge	253
25. Zašto treba odbaciti podjele na primitivna i suvremena društva	259
26. Otkud raskol percepcije osobne i društvene budućnosti?	275
27. Fraze i istine o snazi oprosta	279
Preporučena literatura	285
O autoru	289

1. UMJESTO UVODA: VAŽNOST KRITIČKOG MIŠLJENJA

Da bi se stiglo do izvorišta pliva se uzvodno. Nizvodno pliva samo smeće.

Zbigniew Herbert

U srpnju 2022. ministar znanosti i obrazovanja Radovan Fuchs najavio je uvođenje novoga nastavnog predmeta u osnovne škole – kritičkog mišljenja. Glavni problem, po mom mišljenju, je što ministar smatra da je taj predmet alternativa vjeronauku. To rezolutno odbijam, a objasnit ću i zašto! Taj predmet bi izvodili učitelji u nižim razredima osnovne škole te nastavnici koji predaju društveno-humanističku skupinu predmeta. Predviđena satnica je dva sata tjedno (ukupno 70 sati godišnje), od prvog do osmog razreda.

Kao prvo, smatram da je ideja za pohvalu, a kao drugo, predmet ne tretiram kao alternativu vjeronauku. Učenje kritičkog mišljenja ne treba samo djeci. Pravo je pitanje kako iz mnoštva informacija doći do smislenog zaključka. Mark Twain je zapisao: „Osoba koja ne želi čitati nema prednosti u odnosu na onoga tko ne zna čitati.“

Ovaj mogući budući predmet trebali bi slušati svi učenici, i ne samo učenici. Kako se često ponavlja i u obrazovnoj politici i u medijima, 20-ak posto učenika koji ne idu na vjeronauk, ta dva sata tjedno sjedi u knjižnici ili ide kući. Pretpostavljam da je namjera ovog predmeta bila popuniti „rupu“ tim učenicima. Ne vjerujem da će uvođenjem ovog predmeta doći do smanjenja broja učenika na vjeronauku.

Paulo Coelho sjajno je konstatirao: „Vjera ne odvaja od stvarnosti – ona nas povezuje sa stvarnošću.“ Da je izbor vjeronauk ili kritičko mišljenje, dalo bi se pretpostaviti da na primjer oni koji idu na vjeronauk ne znaju kritički misliti. Osim toga, u skladu s nastavnim planom za osnovnu školu, od prvog razreda učenici se mogu uključiti u dva izborna programa, i to vjeronauk i informatiku, a od četvrtog učenici imaju na izbor tri programa – vjeronauk, informatiku i strani jezik. Nakon provedenoga javnog savjetovanja, Ministarstvo znanosti i obrazovanja usuglasilo je i naziv novog predmeta o kritičkom mišljenju za osnovnoškolce, koji u škole ulazi ujesen 2023., a zvat će se Svijet i ja.

U srednjim školama od 1994. godine postoji etika kao izborni predmet i do danas taj predmet nema puno više učenika nego prije. Smatram da su te upute metodičke i nemaju veze s budućim brojem učenika.

Smatram da se odgojne skupine predmeta ne smiju numerički ocjenjivati. Zalažem se za ukidanje ocjenjivanja do petog razreda te da ocjene za sve, tako i za kritičko mišljenje, budu opisne. Ključno pitanje je djecu naučiti učiti, čitati, i pročitano razumjeti. Djecu koja postavljaju pitanja na žalost često tretiraju kao mudrijaše i dosadnjakoviće. To je posljedica sluganskog mentaliteta odrasle populacije. Dakle, u razrednoj nastavi treba ostaviti samo opisne ocjene. U finskom obrazovnom sustavu, koji mnogi hvale, pojedine se škole oslobađaju ocjenjivanja do devetog razreda kako bi mogle oblikovati procjenu izvedbe i dobiti povratnu informaciju o individualnom napretku svakoga pojedinog djeteta ili mlade osobe. Ne smatram da bismo trebali nasljedovati finski sustav, ali neke od dobrih ideja, kao maloprije navedenu, svakako da. I ovih dana vidimo koliko je ocjena u našem sustavu važna. Škola bi trebala biti mjesto gdje se učenici uče vještinama i znanjima, a ne sakupljanju ocjena.

Mnogi ljudi nemaju vlastito mišljenje i prenose tuđe stavove bez kritičkog promišljanja. Postoji anegdota koja izvrsno oslikava učinak nametnutog mišljenja. Ona kaže da su dvije dame bile na premijeri drame, a poslije predstave prva je onu drugu upitala kako joj se predstava svidjela. Upitana se naljutila pa joj odbrusila da je bezobrazno pitati je takvo što prije nego što je stigla pročitati kritike.

Aurelije Augustin u *Ispovijestima* (prvo) je upitao pa (lucidno) ustvrdio: „Zašto istina stvara mržnju, a ugađanje prijateljstvo? Zato što ljudi ne ljube istinu, nego svoje mišljenje kao istinu.“ Evo potvrde Augustinove tvrdnje: Jorge Bucay u knjizi *Ispričat ću ti priču* navodi poučan primjer suočavanja s istinom. „Neki je čovjek šetao uličicama grada te ugledao dućan istine. Prišao je gospođici koja je stajala za pultom i upitao: ‘Oprostite, ovo je dućan istine?’ ‘Da, gospodine. Kakvu istinu tražite? Djelomičnu istinu, relativnu istinu, statističku istinu, potpunu istinu?’ ‘Potpunu istinu’, odgovori bez razmišljanja. ‘Čistu istinu želim.’ ‘Dobro, gospodine. Ali, oprostite, znate li koja je cijena?’ ‘Ne. Koja je?’ ‘Ako je kupite’, rekla mu je, ‘cijena je da više nikada nećete biti mirni!’ Čovjekovim su leđima prošli trnci. ‘Hvala, hvala... Oprostite’, promućao je. Okrenuo se i izašao iz dućana. Osjećao se postuđen kad je shvatio da još nije spreman za potpunu istinu... ‘Možda poslije’, pomislio je.“

Imamo izbor: a) šutjeti, b) reći sve što mislimo, c) reći, ali ne i ono što mislimo da ne bismo povrijedili nama dragu osobu, d) reći svaki put odmjereno i/ili neutralno i e) reći ono što drugi žele čuti. Smatram da je šutnja osobno i društveno zlo pa to (prvo) rješenje izbjegavam. Uvažavam sve one koji govore što misle, kao i one koji slušaju što drugi govore.

Refleksivno ili kritičko mišljenje među prvima analizira John Dewey u knjizi *Kako mislimo*. Takvo mišljenje spaja kognitivnu i emocionalnu inteligenciju. Zadaća intelektualca je aktualizirati ova pitanja te primjerom pokazati kako se pliva uzvodno. Promjene u obrazovnom sustavu trebaju se najprije dogoditi na učiteljskim fakultetima, osobito ondje gdje nema kolegija koji se radno može nazvati kritička pedagogija.

Kritička teorija društva kao i kritička pedagogija nije i ne smije biti vrijednosno neutralna. U procesima razvijanja kritičkog mišljenja prvi je korak potreba za promjenama. Onaj tko kritički razmišlja, odbija svaku isključivost i preferira argumentiranu raspravu, a sumnja u jedno tumačenje ili jednu istinu oslobađa ga od dogmatizma.

U knjizi pišem o režiranim ratovima, opasnostima od globalizacije, nametnutih podjela, indiferentizma, konzumerizma i hedonizma, autoritarnosti, sebičnosti, cinizma, ali i pretjeranog naglaska na moći skupine...

Mudrost je dar sinteze relativnosti i/ili relevantnosti činjenica, znanja i stečenog iskustva. Znanje je prolazno, a mudrost ostaje kao neprolazna vrednota. Nekad se podrazumijevao autoritet mudrijih glava. Ako je znanost „organizirano znanje, onda je mudrost organiziran život“ (Kant, *Kritika čistoga uma*). Jedna kineska poslovice kaže da je „svijet zanimljiv onoliko koliko si znatiželjan“. Onaj tko kritički podučava, zna spajati nespojivo i podučava razlikovati, ali i uočavati opasnosti od (društvenih) podjela. Pitanjem *što nas spaja* ruši se stigma, a započinje dijalog.

Richard J. Leider već na prvim stranicama knjige *Moć svrhe* otkriva da nam svrha pomaže shvatiti bit života. Njegova empirijska istraživanja otkrivaju da samo spoznavanje smisla života daje dostojanstvo, ustrajnost, hrabrost, volju za životom, kvalitetniju komunikaciju, pomaganje drugima i bolje kormilarenje u životnim brodolomima. Važnost svrhe najbolje otkrivamo u dramatičnim životnim okolnostima. Zato Leider otkriva da se naš život sastoji od „faza progresivnog buđenja koje uključuju fizička, mentalna, emocionalna i duhovna otkrića“. Prema

Thomasu Eriksenu, autoru knjige *Tyranny of the Moment*, „bolest žurbe i tiranija trenutka“ devastiraju moć kontemplacije i kritičkog mišljenja.

Satkani smo od energije i zato je bitno koga izabiremo da nam bude u blizini, jer od njega primamo energiju, bilo pozitivnu ili negativnu. Postoje osobe koje nikad nismo vidjeli, a odmah nam stvaraju ugodu. Isto tako postoje one koje nam donose nemir, osjećaj „težine“ u zraku. Nitko nije vrijedan da nam otme unutarnji mir. Vjerujem(o) da postoje energetski vampiri koji urušavaju naše mentalno zdravlje, kao i pojedinci koji nam „pune baterije“. To ne možemo dokazati, ali treba li to ignorirati? Sigurno ne.

Tomu u prilog ide ova priča nepoznatog autora: Jednom sam pitala svog učitelja kako ću prepoznati dobru osobu... Učitelj mi je odgovorio: „Nije važno što čovjek govori, ni što ti se čini da je on. Stvar je u atmosferi koja se mijenja u njegovoj prisutnosti. To ti je najmoćniji dokaz. Kad dobra osoba uđe u prostoriju i imaš osjećaj kao da se zrak promijenio, da je atmosfera ljepša, toplija, ugodnija, to je znak da je u prostoriju ušla jedna dobra duša, jedan duh koji je u stanju neutralizirati sve drugo. Na sličan ćeš način prepoznati i lošu osobu. Ako ti je odjednom nelagodno, hladnije i raspoloženje ti se promijenilo, znaj da je prostorom zavladala negativna, ali isto tako moćna energija loše osobe.“

Meša Selimović u romanu *Derviš i smrt* konstatira da je „ukopavanje prvi početak starenja, jer je čovjek mlad sve dok se ne boji da započine“. Svoj je roman Selimović u jednoj rečenici sažeo ovako: „Čovjek se često utvrđuje u tuđoj misli i dogmi, a život ga prisiljava da ipak potraži sebe.“

Ljudi se razlikuju prema veličini problema, a još više po načinu nošenja s njima. Neki preuveličavaju svoje probleme i stalno ih pronalaze te očekuju pomoć od drugih. Zvonimir Hodak je zapisao: „S nekim ljudima razgovaraš i riješiš problem. S nekim ljudima više nikada ne razgovaraš i riješen problem.“ Oni koji stalno jadikuju su vječite žrtve. Nitko ne voli čuti loše stvari o sebi, ali to nas može osloboditi vlastitih laži.

Važno je kako gledamo na problem. Na pasivan način: ja sam žrtva i ne mogu se pomaknuti; ili smo suočeni s problemom iz aktivne pozicije: ja mogu riješiti problem; mogu tražiti pomoć od drugih, ali i pomoći drugima! Zato psihoterapeuti ne koriste termin problem nego zapreka ili izazov. Eldridge Cleaver pred suvremenog čovjeka postavlja dvojbu: „Ili si problem ili rješenje.“

u stalnom stanju zaokupljenosti ovim ili onim: morate plaćati režije, morate plaćati porez, kredit za stan, a nakon što i riješite sve to glede preživljavanja, onda će vas zasuti zabavom. Zaokupit će vam pozornost raznim stvarima da im ne biste stali na put, držeći vas pod kontrolom“ (Jordan Maxwell, *Mreža moći*).

Strategiju kolonizacije dodatno je objasnio Josip Eugene Stiglitz, američki ekonomist, dobitnik Nobelove nagrade za ekonomiju (2001.) i bivši dopredsjednik Svjetske banke za obnovu i razvoj. Progovorio je 2001. o tome kako korporacije, moćne banke i Međunarodni monetarni fond u svojim tajnim dokumentima planiraju socijalne nemire, osobito u siromašnim i tranzicijskim zemljama. Autor navodi tajne planove „do prokletstva“ za zemlje u tranziciji, koji su se krili iza „mamaca“ za te zemlje s prevarom zvanom „strategija pomoći.“ Cilj je da Svjetska banka i korporacije vladama posrnutih zemljama ponude plan koji će ih baciti na koljena (objavljeno u *The Observeru* 29. travnja 2001.). Strategija „četiri koraka do prokletstva“ krije se iza mamaca za male narode Indonezije, Ekvadora, Tunisa, jugoistočne Europe... Scenarij je sljedeći: prvo snime i detaljno analiziraju gospodarsko stanje svake države koja zatraži financijsku pomoć. U državu žrtvu ulazi relativno malo kapitala, a najveći dio kapitala neometano se slijeva u korporacije izvan države žrtve. Novac dolazi u državu žrtvu radi ovladavanja nekretninama i valutom. Vlada države žrtve mora neodložno provesti privatizaciju gospodarstva, posebice velikih javnih i ključnih industrijskih poduzeća, potom liberalizirati tržište, što će radikalno osiromašiti stanovništvo. Tada banke i MMF idu na tržišno određivanje cijena, čime se drastično ruši već ionako nizak životni standard stanovništva s posljedicama u obliku enormnog zaduživanja i povećavanja kamatnih stopa. Tada MMF državi žrtvi, koja je na izdisaju, savjetuje da poveća cijenu hrane, energenata..., i smanji osobne dohotke i mirovine. Na kraju dolaze zadnji udarci – socijalni nemiri i oduzimanje prirodnih resursa. Radikalni prosvjedi kojima državu žrtvu bacaju na koljena. Takve radikalne prosvjede vidjeli smo u Albaniji, Tunisu, Jemenu, Egiptu i Alžiru, zemljama kojima znatno (ekonomski) pomaže upravo SAD. Stiglitz je svojevremeno ironično komentirao strategiju porobljavanja: „Kakav je ovo neobičan svijet u kojemu siromašne zemlje financiraju one najbogatije.“

Bankarski je sektor jedan od pokretača globalne recesije i socijalne krize. Diljem svijeta milijuni vlasnika nekretnina ostali su bez krova

nad glavom. Cilj te „strategije“ jest državna otimačina društvenog bogatstva, a na kraju će na red doći i nacionalni parkovi, šume i vode. U travnju 2014. na javnu je raspravu stavljen zakon koji Vladi omogućuje ukidanje statusa javnog dobra „kada se radi o strateškoj investiciji za RH“. Vode, šume, ceste, poljoprivredna zemljišta, pomorska i kulturna dobra mogu po tom prijedlogu prestati biti hrvatsko javno dobro. To je brutalna rasprodaja preostalog nacionalnog bogatstva Hrvatske.

U dokumentarnom filmu *Voda: Esencija života* opisani su ratovi za vodu, ne samo naftu, situacije u kojima više od dva milijuna ljudi godišnje umire zbog zagađenosti ili nedostatka vode. Želja za profitom u nekim dijelovima svijeta ograničila je ili onemogućila pristup izvorima vode. Prirodna i nacionalna blaga privatiziraju se ili daju u koncesije. Velike svjetske korporacije nemaju namjeru prepustiti upravljanje vodnim resursima narodu i nacionalnim vladama. Europska komisija želi privatizirati vodoopskrbu na području cijele Europske unije. Može se očekivati donošenje zakona po kojima voda više neće biti naše pravo, nego će to pravo biti dano nekoj korporaciji. Iskustva drugih zemalja koje su svoje vodovode i vodocrpilišta prepustile vlasnicima korporacija pokazala su kako se privatni vlasnik odnosi prema općem dobru. Njemački je parlament već donio zakon kojim se pravo na vodu izbacuje s popisa temeljnih ljudskih prava. S privatizacijom voda građani su (primjerice u Parizu, Londonu, Berlinu ili Valpovu u Hrvatskoj) ostali bez kvalitetne pitke vode (ili njezina dotoka, kao što je slučaj u Valpovu), a dobili veće cijene. Nijedan slučaj privatizacije vode nije donio ništa pozitivno. Svaki se pokazao kao pljačkanje nacionalnog dobra. U Hrvatskoj imamo već dvadesetak koncesionara koji ubiru profit prodajom vode – općeg dobra. Oni ne plaćaju koncesijsku naknadu prema količini iscrpljene vode. Hrvatski Zakon o strateškim investicijama prvi je korak toga paklenog plana. Stotine raznih dobavljača vode opskrbljuju građane Njemačke, a ta je voda u trgovinama triput jeftinija nego u Hrvatskoj. U Njemačkoj 1,5 litra vode (gazirane ili negazirane) stoji 19 centa. Hoće li stranci u dogledno vrijeme kupiti sva vodocrpilišta u Hrvatskoj, kao što su kupili Duropack, tvrtku koja posjeduje vodocrpilište u Slavoniji? Protuzakonito privatiziranje voda u Hrvatskoj otkriva grubu povredu prava ljudi i pravnog poretka, budući da zadire u ustavne temelje Hrvatske i u temeljna prava hrvatskih građana na vodu kao opće dobro.

Činjenica je da su Hrvatska i Bosna i Hercegovina po količini i kvaliteti vode u samom vrhu Europe. Prodaja vodocrpilišta, pomoću prodaje

tvrtki koje kontroliraju te izvore, jest sofisticiran način prodaje nacionalnih voda. To znači da bismo ubrzo mogli skupo plaćati svoju vodu strancima, jer će stranci biti vlasnici hrvatske pitke vode!

Proročka upozorenja grčkog filozofa Sokrata ne mogu biti aktualnija: „Demokracija će platiti zato što će pokušati odgovarati svima. Siromasi će htjeti imetak bogatih. Demokracija će im to dati. Mladi će htjeti biti uvažavani kao stari, žene će htjeti biti kao muški, stranci će htjeti prava starosjedilaca. A demokracija će im to dati. Lopovi i prevaranti će htjeti važne državne funkcije. A demokracija će im to dati. A kad lopovi i prevaranti konačno demokratski preuzmu vlast, jer kriminalci i zločinci teže za moći, nastat će gora tiranija nego u vrijeme bilo koje monarhije ili oligarhije“ (Sokrat, 470. – 399. pr. n. e.).

Bugarski sociolog Andrei Raičev drži da će građani Europe početi tražiti da ih vodi „čvrsta ruka“ pa zaključuje: „Krizna obrće uvjerenja i vrednote“ (prenosi *Deutsche Welle*, 14. kolovoza 2012.). U takvim se vremenima širi lažna nada da je prije moguće riješiti probleme većim mjerama sigurnosti nego većim slobodama.

Larry Randall Wray u knjizi *Understanding Modern Money: The Key to Full Employment and Price Stability* tvrdi da su glavni krivac ekonomskog kolapsa države okrenute svom „najbližem partneru“ – bankama. Jedan od glavnih neprijatelja banaka i američke vlade jest financijski analitičar Martin Armstrong, kojega su držali u zatvoru 11 godina. Govorio je o opasnostima simbioze američkih vlada i banaka. Slovi za jednog od najuspješnijih financijskih analitičara i prognostičara. Dokumentirao je i upozoravao na to da su banke „novi oligarsi“, koji kontroliraju vlade.

Međunarodni monetarni fond provodi „doktrinu šoka i obamrlosti“. Ta je doktrina testirana 1970-ih u Latinskoj Americi, a kasnije i u drugim zemljama, poput Rusije, Kine, Portugala, Afganistana, Iraka, Grčke... Grčka je posljednja žrtva „doktrine šoka“ (Naomi Klein, *Doktrina šoka: uspon kapitalizma katastrofe*). Klein tu doktrinu opisuje kao smanjenje javne potrošnje, politiku štednje te rezanja plaća i mirovina s jedne, te kao povećanje poreza, daljnju privatizaciju ili prodaju javnih dobara i (privatnog) vlasništva s druge strane. Tako je režiran slom država, koje banke prisiljavaju na daljnje zaduživanje, privatizaciju javnih sektora, a posljedica je da građani postaju robovi banaka i multinacionalnih korporacija. Učinak primjene aktualne doktrine dovodi do porasta nezaposlenosti, osiromašenje stanovništva i gubitka nacionalne suverenosti.

stvaralaštvo nije ontogenetski sadržano u radu ne može se – kao što to žele prezentirati njezini zagovornici – braniti argumentima o prinudnom karakteru rada, jer do samoaktualizacije i stvaralaštva u radu čovjek ne može doći bez velikih odricanja i umnih napora. Zbog toga rad može pridonositi samoaktualizaciji jedino onda ako je sam čovjek svjestan nužnosti rada i samo tako će se osloboditi njegova prinudnog karaktera. Herbert Marcuse u svojoj knjizi o čovjeku jedne dimenzije (*One-Dimensional Man*) daje istu pouku kako je rad u „carstvu nužnosti“ iscrpljujuća djelatnost i kao takva predstavlja „neljudsko robovanje“.

Poruka iz socijalizma bila je i ostala: „Tko se od rada obogatio?!“ Od onda do danas vrijedi krilatica: „Čemu se truditi ako sam zaposlen?“ Mladima se i danas šalju zbunjujuće poruke: „Ako ne budeš učio, ići ćeš raditi!“ Ili: „Što će ti škola, uhvati se posla!“ Kultura nerada nastavila se iz socijalizma: „Nikad me ne možeš toliko malo platiti koliko ja mogu malo raditi.“ Kako u znanstvenim istraživanjima tako i u popularnoj literaturi (u *science fictionu* naročito) te među anarhistima najzastupljeniji je pristup kako se osloboditi rada.

„Nitko ne bi trebao raditi. Nikad. Rad je izvor gotovo sve bijede u svijetu. Gotovo svako zlo koje možeš navesti proizlazi iz rada ili iz života u svijetu stvorenom za rad.“ Ovim riječima deklarirani anarhist Bob Black započinje esej *Ukidanje rada* u knjižici pod naslovom *Proletari svih zemalja, opustite se*. Već u ovim prvim rečenicama Black iznosi svoje temeljno stajalište: „Rad je rугanje slobodi.“

Nasuprot ranokršćanskom tumačenju rada kao „božje kazne“, protestantizam u njemu uočava izvor svih vrijednosti, blagoslov za ljudski rod i „svetu dužnost“ za sve ljude. Protestantska etika rada kao „dužnosti“ pretpostavlja da je sam rad naporan, ali da zadovoljstvo dolazi kao posljedica dokazivanja pojedinca u procesu rada. Tako Martin Luther u svojim propovijedima govori o radu kao o najboljem načinu služenja Bogu. Rad određen kao put iskupljenja za ljudske grijeha dobiva u protestantizmu svoju religijsku idealizaciju i svjetovnu glorifikaciju. Protestantizam pretpostavlja etiku upornog rada, štednje i akumulacije kapitala. Uspjeh u radu znak je božje milosti.

Kalvinisti su rad prihvaćali kao vjerski poziv kojem se valja odati duhom i tijelom, razvijajući jedan izrazito evangelički, puritanski moral koji podrazumijeva maksimalnu samopožrtvovnost, odricanje od životnih užitaka zabave, pa čak i umjetnosti, ali nipošto po cijenu toga da se život time svede na besmisleno samomučenje. Religiozno

uvažavanje kontinuiranoga upornog rada kao „apsolutno najvišeg asketskog sredstva i istovremeno najsigurnijeg i najvidljivijeg potvrđivanja čovjeka i valjanosti njegove vjere – moralo je da bude najmoćnija poluga ekspanzije kapitalizma“ (Max Weber, *Protestantska etika i duh kapitalizma*).

Prema tome, stvaranjem kapitala asketskom štednjom, protestantska etika je razbila (ranije) tradicionalističke okove u težnji k dobiti, time što je štednju proglasila vrlinom. Etika „dužnosti rada“ (za sve pripadnike društva) nalazi pristalice u teoretičarima „socijalutopizma“ o radu kao igri (Fourier) i „izvoru svih vrлина“ (Saint-Simon). Svaki je rad koristan i plemenit, a najteži i najopasniji poslovi smatraju se „najčasnijima“ (Campanella). Ta socioprosvjetiteljska tumačenja davala su radu socijalno-terapeutsku ulogu ozdravljenja pojedinca od moralnog zla.

Francuski enciklopedisti i prosvjetitelji 18. stoljeća potvrđuju pozitivitet ljudskog rada. Tim zahtjevima je udovoljavala tzv. „škola rada“ u pedagogiji. Tako je A. S. Makarenko proizvodni rad koristio u odgojne svrhe – za preodgajanje (resocijalizaciju). Georg Kerschensteiner je, kao najznačajniji promotor „škole rada“ u Njemačkoj početkom 20. stoljeća, naglašavao da djelatnost zaslužuje ime rada samo onda kada je njezin cilj savršenstvo.

Suprotno prvom shvaćanju rada (iz *Njemačke ideologije*), Marx u *Osnovama kritike političke ekonomije* zastupa tezu o radu kao samootvarenju ili „djelatnom potvrđivanju slobode“ (Marx). Rad ovdje nije određen u negativnom vidu otuđene djelatnosti već, suprotno, kao jedina legitimna supstancija vrijednosti. Polemizirajući s Adamom Smithom u *Osnovama političke ekonomije*, Marx, najblaže rečeno, korigira svoje prijašnje stajalište, izneseno u *Njemačkoj ideologiji*. Naime, kritizirajući Smithovo viđenje rada kao „vječitog prokletstva čovjeka“, a zanemarujući činjenicu da je u svojim ranim radovima zastupao sličan pristup, ovdje iznosi sasvim novo određenje rada kao jedinog medija „djelatnog potvrđivanja slobode“. Dijametralno suprotno svojem rješenju iz *Njemačke ideologije*, Marx ovdje razotuđenje rada temelji na razvoju industrije i tehnologije; sve pod pretpostavkom ukidanja kapitalističkog odnosa, što omogućuje pretvaranje otuđena rada u stvaralačku djelatnost. Razvojem industrije, smatrao je Marx u *Ranim radovima*, povećava se čovjekovo otuđenje u radu, dok je u *Osnovama...* smatrao da razvoj proizvodnih snaga ne sprečava razvoj općeljudskih osobina u radu nego ga omogućava.

Korekciju ili dopunu ovih dvaju suprotstavljenih shvaćanja rada Marx daje u *Kapitalu*. Slijedi citat iz tog dijela Marxova djela: „Carstvo slobode počinje u stvari tek tamo gdje prestaje rad (...) ono dakle leži s one strane oblasti materijalne proizvodnje.“ Marx je smatrao da je skraćivanje radnog vremena osnovni uvjet za prelazak u „carstvo slobode“, što je bitno ograničenje i ovog pristupa. Ipak, Marx je, po svemu sudeći, u *Kapitalu* odustao od svojih prijašnjih tumačenja rada kao otuđene djelatnosti, koji kao takav treba ukinuti, a isto tako i onih u kojima je rad tretiran kao „djelatno potvrđivanje slobode“. Zbog toga, sasvim ispravno konstatira Dewey u svojem glasovitom djelu *Pedagogija i demokracija* da je vjerojatno najbolje ukorijenjena antiteza koja se pokazala u povijesti odgoja – antiteza između odgoja kao pripreme za „carstvo nužnosti“ i odgoja za život u dokolici. Dualizam u analizama rada nije prevladan ni u *Kapitalu*.

Neprihvatljiva su shvaćanja o mogućnostima samoaktualizacije jedino u slobodno vrijeme. Ova shema koja dijeli dan na „radni“ i „slobodni“ (neradni) nije prihvatljiva, ni teorijski ni empirijski. Na primjer, postoje ljudi koji svoje dvanaestosatno dnevno radno vrijeme ne doživljavaju kao teret jer im je rad hobi.

U najvećem broju definicija – kada se ističe svrsishodnost kao osnovna odredba rada – rad se tretira kao *essentia* čovjeka, kao *ono* bitno što ga razlikuje od drugih bića u prirodi. Međutim pojedini autori u svojim interpretacijama radu pridaju moć koja je „svemu nadređena i sve joj je podređeno“ (Sutlić, *Praksa rada kao znanstvena povijest*).

Sve te razlike pristupu fenomenu rada sukobljene su „crno-bijelom“ tehnikom jer se kreću u dvama nepomirljivim smjerovima. Konstantin D. Ušinski jedan je od rijetkih pedagoga koji je uočio proturječnost tih različitih shvaćanja rada kroz povijest. „Sve te nesuglasice o ambivalentnom karakteru rada proizlaze iz psihološke i odgojne uloge rada u čovjekovom životu“ (Ušinski, *Izabrana djela*). Posljedice radnog napora „čine suštinu rada, neovisno od ciljeva koji se radom postižu“ (isto: 137). Ipak, Ušinski može ostati zapažen sa svojim komparativno-povijesnim analizama uzroka propadanja pojedinih društvenih formacija. Uzroke njihova propadanja tražio je u značenju rada u životu naroda. Dovođenje Afrikanaca oslobodilo je stanovnike država na jugu SAD-a od svake obveze osobnog napora. I kakvi su bili rezultati? – pita se Ušinski. Rezultati su bili takvi da su se vlasnici plantaža oslobodili rada, a time i moralnosti, što ih je nezadrživo guralo u propast u odnosu

i glazbeni spotovi tematski su unificirani – pišu o životu „slavnih“, seksualnosti, voajerstvu, dokoličarenju i nasilju. Zlatno pravilo marketinških stručnjaka glasi: „Svoju robnu marku utisni djetetu u glavu do desete godine života.“ U sjajnom dokumentarnom filmu *Djeca potrošači: komercijalizacija djetinjstva* prikazuje se utjecaj djece na roditelje, pa život postaje kupovanje i dobivanje stvari. Propagandna industrija i oglašivači smislili su formulu „utapanja“ konzumenata stalnim medijskim bombardiranjem djece, koja potom utječu na odluke roditelja kod kupovine nepotrebnih stvari.

Mediji stvaraju svoju sliku svijeta, a realnost najčešće neobjektivno prikazuju. Utječu na višestruko negativne implikacije poticanjem komercijalnosti života. Prema Šušnjiću, stratezi kaosa i medijski manipulatori uzimaju sve: „Eksploatacija rada u radnom vremenu odgovara eksploataciji ukusa u slobodnom vremenu.“ Manipulator zna što hoće, ali to ne zna manipulirani. Manipulator „usmjerava pozornost ljudi na određene stvari kako bi ih naveo da idu u smjeru u kojemu on želi da idu“ (Jordan Maxwell, *Mreža moći*). Maxwell objašnjava strategiju odvratanja pozornosti kojom se sputava kritičko mišljenje. Manipulacija je „zavodljiva prijevara“ (S. Alić). Ako nemamo vlast nad sobom, postajemo proizvod tuđih utjecaja.

Kada se urednici medija suoče s kritikom o nedostatku pozitivni(ji)h tekstova, njihova obrambena reakcija glasi: „To ionako nitko ne čita, sluša ili gleda“. Lakovjerne hipnotiziraju skandalima, senzacionalističkim ili trivijalnim sadržajima, uz obrazloženje: „Oni to traže.“ Postavljaju lažnu dilemu: „Najgora istina ili (naj)ljepša laž“. Vlasnici i urednici medija tvrde kako se dobro prodaju loše ili lažne vijesti i afere. Naravno, kada su prethodno „navukli“ čitatelje ili gledatelje na scene nasilja i slične sadržaje. „Obeshrabrujuće je vidjeti koliko se malo ljudi čudi kada čuju istinu, a koliko ih malo šokiraju laži“ (Noël Coward). Lažne se vijesti služe netočnim informacijama i kao takve ne odgovaraju činjenicama, a namjera im je svjesno dezinformiranje javnosti.

Milivoj Solar u knjizi *Kritika relativizma ukusa* brani svoju glavnu tezu: „Ukus se oblikuje u komunikaciji, a koja je najvećim dijelom određena modom jer jedino ona kao da osigurava snalaženje u obilju medijskih sadržaja koji ne zahtijevaju napor osobnog mišljenja.“ Kada se kaže da se o ukusima ne raspravlja, s tom se tvrdnjom možemo složiti, ali zato imamo pravo (raz)otkrivati kreatore loših ukusa s kojima se ciljano potire odgoj za vrednote i/ili ljudsko dostojanstvo. Ukus izostaje zbog

nedostatka smisla za kvalitetu i nije dana nego zadana vrijednost, što je još jedan argument zašto nam treba „odgoj ukusa“ (Solar) i/ili odgoj za medije.

Vlasnici medija (i u tim korporacijama) filtriraju informacije. Kontrolu misli objašnjava Lippmannova teorija o proizvodnji pristanka, kojima se „kroje“ stajališta građana koja odgovaraju strukturama moćnika. Primjerice, tko će od građana biti protiv slogana „podržimo naše trupe“ ili „u ime domovine obranimo se ratom“. Bitno je ljude držati u strahu i nesigurnosti. Zato u medijima gotovo i nema programa koji bi se zalagali za rješavanje problema u gospodarstvu, zdravstvu, obrazovanju... Chomsky otkriva: „U takvim uvjetima morate skrenuti pozornost zbunjenog stada, jer ako oni počnu uočavati te probleme, neće biti dobro, jer oni su ti koji trpe.“ Zato se pozornost „stada“ odvraća tako što se izmišljaju opasnosti od ratova, katastrofa, izbjeglica, drugih ideologija, rasa... Nekome su to Kinezi, nekome Rusi, nekome komunisti, Židovi, Arapi (kao) teroristi... Tako se ljude i rase generalizira kao one koji ugrožavaju „našu slobodu“, a „mi“ smo ti koji se „brane“ od neprijatelja. Sve to vodi u stanje apatije, pokornosti i pasivnosti. Tako se najlakše manipulira. Zato se u medijima sustavno zanemaruje odgojna i obrazovna uloga.

Odgoj uči zahvalnosti, dijalogu, toleranciji, poniznosti, poštovanju autoriteta, a manipulator traži osobu okrenutu sebi u borbi za (samo) svoja prava. „Zlo koje su vam drugi nanijeli zapišite u pijesak, a dobra djela uklešite u mramor“ (arapska poslovice). U odgoju je pomaganje drugima primarna zadaća. Manipulator kaže „ljubi (samoga) sebe“. On svoje žrtve zaokuplja karijerom i rodnim pravima, a odgojitelj skrbi o drugima, ponajviše o djeci kao jedinom kapitalu. Odgojitelj poučava vještinama komuniciranja te odgoju za kritičnost i kreativnost. Manipulatoru je cilj stvaranje neizvjesnosti, dok odgojitelj stvara ozračje povjerenja, entuzijazma i izvjesnosti. Umjesto kozmičkih visina, mladima manipulator nudi nepregledne dubine kaosa. Manipulator potiče kritičare svega postojećega.

U knjizi *K filozofiji odgoja* Milan Polić ovako objašnjava relacije odgoja i manipulacije: „Odgoj je emancipacija, svekoliko oslobođenje od svih vrsta ovisnosti i podčinjenosti, dok manipulacija ide za tim da tuđe biće instrumentalizira, da mu oduzme dostojanstvo i vjeru u vlastite mogućnosti.“ Izmanipulirani pojedinac na stvari i na svijet oko sebe ne gleda svojim očima, nego mu je sve servirano (kao istina). Nije sposoban

odvojiti zabludu od smisla. Njemačka poslovice kaže: „Istina je kao sveta voda: svatko je hvali, ali nitko ne voli da mu je u oči prskaju“. Latinska poslovice kaže *veritas odium parit* – istina stvara neprijatelje.

Søren Kierkegaard je napisao da se na dva načina možemo zavarati: „Jedan je kad vjerujemo u ono što nije istina, a drugi je kad odbijemo povjerovati u ono što je istinito.“

Manipulator kreira stvarnost, dok se u procesu odgoja potiče mijenjanje stvarnosti. Manipulatori uzimaju anarhističku paradigmu društva bez hijerarhije, pravila, ograničenja, bez poštovanja autoriteta. Okrenuti su širenju pedocentrične doktrine u odgoju. Odgojitelj kaže mladima da imaju pravo reći „ne znam“, „ne razumijem“ i „ne želim biti povodljiv/a“. Odgojitelj kaže mladima da sami vladaju mislima, ne dopuštajući drugima da oni oblikuju njihove želje, ukuse, misli i uvjerenja.

Moć manipulacije nalazi se (i) u odnosu između činjenica i informacija. Informacije bi trebale biti pravodobne, pouzdane, potpune i provjerljive, ali one sve više postaju sloboda novinarskog izvještavanja, koje ne mora biti činjenično, tj. istinito. Informacije bi trebale biti bazirane na istinitim događajima. Nije čudno da pravnici koriste dva termina: *de facto* (stvarno) i *de iure* (po pravu). Latinska poslovice kaže: *videri et esse mille differunt modis* – pojava i bit razlikuju se na tisuću načina.

Medijske dezinformacije s lažnim prikazima događaja, netočnim informacijama, zavaravajućim poluinformacijama skrojenima da bi difamirale javne osobe, napravile nenadoknadivu štetu pojedincu ili čitavom narodu, šire se u cilju stvaranja poligona za nove sukobe i/ili stjecanje profita vlasnicima medija.

Primjerice prije nekog vremena pojavila se informacija o tome kako farmaceutski „div“ *GlaxoSmithKline* planira obustaviti istraživanje i razvoj analgetika i antidepresiva te smanjiti broj zaposlenih i zatvoriti laboratorije u EU-u i Kanadi. Medijski manipulatori računaju na brigu ljudi o zdravlju pa stvaraju paniku. Jesmo li u takvoj medijskoj igri s lijkovima prepoznali što su informacije, a što činjenice, ili smo zapamtili da neće biti problema s antidepresivima i analgeticima, zanemarujući činjenicu kako će ljudi ostati bez posla? To je plastičan primjer neprijetne manipulacije.

Evo još jednog primjera izvrtanja činjenica i informacija, iz jednih hrvatskih dnevnih novina: kada je pijani vozač mercedesom sletio s